

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 14.01.23

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.01>

Абасилов А.М.¹

¹ *Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан*

Қ. МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті қаламгер, драматург, аудармашы Қалтай Мұхамеджановтың қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесі, ана тілі ретіндегі орны, әдеби тіл болып нормалануы, тіл тазалығы, тіл мәдениеті, тіл экологиясы, тіл саясаты төңірегінде әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары қарастырылады. Мақалада бұл мәселелер үш бағытқа бөлініп талданады. Оның біріншісі – жазушының драмалық шығармаларында арнайы проблема етіп көтерген тіл тазалығы, тіл экологиясы мәселелері. Екіншісі – қаламгердің драма тіліне, оның сахнадағы көрінісіне, актердың сахнадағы тіл қолданысына, режиссердің тіл мәдениетіне жауапкершілігіне қатысты ой-тұжырымдары мен сындары. Үшіншісі – тіл жанашыры, қоғам қайраткерінің қоғамдағы тілдің мәні мен қызметі, тіл саясаты, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуды қолға алуға байланысты әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары.

Түйін сөздер: Қ.Мұхамеджанов, әлеуметтік лингвистика, қазақ тілі, драма тілі, сахна тілі, тіл мәдениеті, мемлекеттік тіл

Abassilov A.¹

¹ *Korkyt Ata Kyzylorda state university,
Kyzylorda, Kazakhstan*

SOCIOLINGUISTIC CONCEPTS OF K.MUKHAMEDZHANOV

Abstract

The article deals with the socio-linguistic concept of eminent writer, playwright and translator Kaltai Mukhamedzhanov in the field of state language status, its role as mother tongue, the normalization of the literary language, the purity of the language, language culture, language ecology, language policy. These problems are analyzed in the article dividing them into three areas. The first is the problem raised in the writer's dramatic works in the field of language purity and its ecology. The second is the writer's statements and concepts regarding the dramatic language of writers, the stage language, the scope of the actor's use of the language on stage, and the Director's responsibility for the language culture. The third is sociolinguistic concepts of a public figure regarding the role and significance of language in society, in the sphere of language policy, and in the development of language as a state language in the territory of our Republic.

Keywords: K. Mukhamedzhanov, sociolinguistics, Kazakh language, the language of drama, stage language, speech culture, state language

Абасилов А.М.¹

¹ *Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата,
Кызылорда, Казахстан*

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ К.МУХАМЕДЖАНОВА

Аннотация

В статье рассматриваются социально-лингвистические концепции видного писателя, драматурга и переводчика Калтая Мухамеджанова относительно статуса государственного языка, его роли как родного языка, нормализации литературного языка, чистоты языка, языковой культуры, экологии языка, языковой политики. Статья дает анализ данных проблем, разделяя их на три направления. Первое – поднятые в драматических произведениях писателя проблемы в области чистоты языка и его экологии. Второе – высказывания и концепции писателя в отношении драматического языка писателей, язык в сценической постановке, сфера применения языка актером на сцене, ответственность режиссера за культуру языка. Третье – социолингвистические концепции общественного деятеля

относительно роли и значения языка в жизни общества, в сфере языковой политики, развития языка в качестве государственного на территории республики.

Ключевые слова: К.Мухамеджанов, социоллингвистика, казахский язык, язык драмы, сценический язык, культура речи, государственный язык

Кіріспе. Тіл теориясында бір-бірімен өте тығыз байланысты «тіл», «ойлау» және «сөйлеу» деген лингвистикалық, философиялық және психологиялық ұғымдар бар. Тіл – баға жетпес жалпыадамзаттық құндылық, әлеуметтік құбылыс, ойлаудың құралы. Ойлау – танымның ең жоғары сатысы, нақтылы болмыстың бейнелеу процесі. Ол түсінік, пайымдау, теория арқылы жүзеге асады. Ойлау процесі негізгі үш жағдайдан тұрады: әлеуметтік-тәжірибелік; бейнелілік-көріністік; сөздік-қисындық. Ал сөйлеу – бұл әрекет ету. Сөйлеу тілдік таңбалардың жанама қатысыарқылы жүзеге асады. Сөйлеу процесі бір жағынан, ойды тілдік (сөйлеу) құралдармен қалыптастыру және тұжырымдау болса, ал екінші жағынан – тілдік құрылымдарды қабылдау және оларды түсіну болып табылады. Сөйлеу негізінен психологиялық категория. Сондықтан тіл мен сөйлеудің арасында өзіндік айырмашылықтар бар. Тілде болғанның бәрі сөйлеуде болады, ал сөйлеуде болғанның бәрі тілде бола бермеуі мүмкін. Міне, осыдан келіп сөйлеу лингвистиканың нысанына айналады. Сөйлеуде болғандар тіл үшін, тілдік қолданыс тәжірибесі үшін зерттеледі. Олай болса, қандай да бір қаламгердің, сөз зергерінің тілін зерттегенде бұлар әрқашан есте болатын қағидалар, когнитивті лингвистикалық талдау амалдары. Бұл әсіресе Қ.Мұхамеджанов сынды драматургтың тілін, сөз қолданысын талдағанда айналып өтуге болмайтын шарттар. Өйткені драмалық шығармаларда жоғары аталған ойлаудың әлеуметтік-тәжірибелік, бейнелілік-көріністік белгілері де сөздік-қисындық жағы да, сөйлеу әрекеттері де тіл тұтынушының көз алдында болады. Драмалық шығарманың барлық идеясы, психологиялық сыры оның тілімен ашылады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас та сол арқылы беріледі.

Талқылау. Қ.Мұхамеджанов тек халық жазушысы, көрнекті қаламгер, драматург, аудармашы ғана емес, өз мәніндегі тіл жанашыры, тіл тазалығына, тіл мәдениетіне зор үлес қосқан, ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретінде қолдануы мен өркендеуіне барынша атсалысқан қоғам қайраткері. Біз осы шағын мақаламызда Қалтай Мұхамеджановтың тіл төңірегіндегі ерекше көңіл бөлген мәселелерін топтастыра отырып тоқталуды жөн көрдік. Оның біріншісі – жазушының драмалық шығармаларында арнайы проблема етіп көтерген тіл тазалығы, тіл экологиясы мәселелері. Екіншісі – қаламгердің драма тіліне, оның сахнадағы көрінісіне, актердың сахнадағы тіл қолданысына, режиссердің тіл мәдениетіне жауапкершілігіне қатысты ой-тұжырымдары мен сындары. Үшіншісі – қоғам қайраткері, тіл жанашырының қоғамдағы тілдің мәні мен қызметі, тіл саясаты, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуды қолға алуға байланысты әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары. Енді осыларға жекелей тоқталып өтейік.

1. Жазушының драмалық шығармаларында арнайы проблема етіп көтерген тіл тазалығы, тіл экологиясы мәселелері. Белгілі қаламгер Шыңғыс Айтматов: «Біздің елде жақсы жазушы көп. Әйтсе де жазушының «ауқымдық» жинақтаушылық тәсілін, прозаиктің қалт етпес дәлдігін, ақынның әсершілдігі мен әуезділігін, философтың сарабалдығын қатар меңгерген және мұның сыртында, артистік іштей түлеу қабілетін дарытқан адам ғана пьеса жасай алады. Сондықтан да бізде нағыз драматургтер тым аз, ал мен Қалтай Мұхамеджанов досымды, сондай дегдарлар санатына қосамын», - деген баға береді [1., 5]

Қ.Мұхамеджановтың қаламгерлік бейнесін сипаттай келіп белгілі ақын Ә.Тәжібаев былай дейді: «Қалтай адамның ішін аңғарғыштығымен қабат сыртын да танығыш. Кейде ол кісінің сырт пішініндегі көріністерді скульпторша қабылдап, дәл түсіндіретін ат беріп жүреді. Сонда біз көңілдене мүсіншінің де күлдіргіші болады екен-ау десіп қаламыз. Ол біреуді тазының күшігіндей десе, енді біреулерді аюға, атанға, ешкіге тенең сөйлейді, соның бәрінде де адамның пішіні мен мінез ұқсастықтары айнымай жетіп жатады. Біз Қалтайдың осы қасиеттерін оның комедиялық пьесаларынан түгел көреміз. Ол күлкілі оқиғалармен қатар, күлкі шақыратын мінездерді де сахнаға опонай шақырады. Адамның белгілі бір ортаға жараспайтын, қонымсыз қылықтары мен әдеттерін көрермен қауымға ұсына қоюға Қалтай өте шебер. Осындай персонаждар өз кемшіліктерін аңғартпау үшін өзі білмейтін, танымайтын мәселелер туралы да білгір, айтқыр болуға тырысады. Біз одан бетер күлеміз. Қара көңіл адамдардың ақ көңіл болып сөйлейтіні, қорқақтың батырсынуы, әлсіздің күштісінуі, ойдың, қылықтың одағайлықтары, көңілі күңгірттік пен тілі қысқалар, толып жатқан осындай нәрселер Қалтай комедияларында мол-мол орын алады» [2., 6].

Қ.Мұхамеджанов кеңестік заманда қазақ тілінің бейшара күйге ұшырай бастағанына дабыл қағып, оның тек қолдану аясы ғана емес, оны екінші сортты тіл ретінде менсінбеушіліктің белең алып келе жатқандығын драмалық шығармашылығында батыл түрде көтеріп, жеріне жеткізіп, әжуалап та, әшкерлеп те айта білген. Мысалы, 1959 жылы сахналанған «Бөлтірік бөрік астында» атты комедиялық пьесасында Марфуға атты кейіпкері: «*Ну хорошо! Заниматься етсем, орыс грамматикасын как-нибудь білуге болады, ал қазақ тілімен миды ашытқаны, просто нетерпимо!*...», - дейді. Тағы сол Марфуға өз күйеуіне: «*Однако есіңде ме?... Мы с тобой любви объяснялись на русском языке*», - деуі немесе «*Спасибо, хоть вы признаете мою культурный человек екенімді. Ал, байым «осы нарядыңды ұнатпаймын» дейді. Ох, шаршалғандым*», - деп қойырпақ (пиджин) тілде сөйлеуін күлкі ете отырып, төл тілінен, мәдениетінен айырлаған қоғамның сикын көрсетеді. Осындай өз тілінде де, орыс тілінде де жарығып жазып, сөйлей алмайтын, соның салдарынан ойы шорқақ, мінезі олақ адамдар типін жасайды. Автор қоғамдағы мұндай адамдардың екі түрлі кейіпін көрсетеді. Бірі - қалада туып, қалада өскен, көбінесе билік тұтқасын ұстап отырған, өз ұлтын өзгеге мансұқ еткен шенеуніксымақтардың балалары, өз ана тілінен уызында жарымаған мәңгірттер. Келесісі – өз тіліне өзге тілді араластырып сөйлемесе моладан қалып қойғандай көрінетін, көп білем мен көп көрдім деген кеудемсоқтар. Мысалы, пьесадағы мына диалогқа назар аударып көрейік:

Арыстан. Мен бір жағынан өзі, әдебиетші адаммын. Однажды папам айтқандай, қазақтың гениальный бір мақалын білесіңдер ме?

Әнуар. Мақал көп, қайсысын айтайық. Дегенмен өзің басташы!

Арыстан. Философтар болуы керек. (Ойға шомған кейіпін білдіріп) «Моданың өзін заман тугызады» осыған орай қазақ: «Заманың түлкі болса, тазы болып бір шал» деген.

Әнуар (күліп). Қазіргі түрің шынында тазыға ұқсайды, шала бер енді.

Арыстан. Вот тебе на!.. Смысылына түсінбейсіңдер, университетті бітірмеді деген атымыз болмас, дипломы барлардың көбімен сөйлескенде, кругозор жағынан маңайлатпайтынымды өзім де сеземін [3., 27].

Автор осы шығармасында сондай-ақ тіл білудің, қазақы сөз саптаудың тамаша үлгілерін де беріп отырады. Бұл Әнуар, Жәмилә, Сұңғаттардың сөйлеулерінде анық байқалады.

2. Қаламгердің драма тіліне, оның сахнадағы көрінісіне, актердың сахнадағы тіл қолданысына, режиссердің тіл мәдениетіне жауапкершілігіне қатысты ой-тұжырымдары мен сындары. Драматургия – Қалтай ағаның тілімен айтқанда, - жүгі ауыр, жолы қиын жанр. Оны сонау Аристотельден бастап барлық дәуірдің ақыл иелері бас шұлғып, мақұлдаумен келеді. Сондықтан мұны талдап, зерттеу де оңайға түспейді, өзге жанрдай етек-жеңі кең емес. Баяндап жатуға мұрша жоқ. Сырлау-әрлеусіз жалаң әрекет үстінде адаммен бетпе-бет кездесесіз. Бұл өмірдің бір көрінісі болғанда да сол өмірдің жүйке тамырларының түйісе тұтасқан шытырман сәті, жан иірімдерінің тереңнен тартылған тайталасы үстінде кейіпкерлердің өткені де емес, болары да емес, дәл сізге көрінген мезеттегі мінез-құлқы, арман-қиялы, айла-амалының сан сырлары, күйіну-сүйінуі, мүдде-мұраты үшін айқастың шырқау шиеленісі хәм шешілер сағаты. Жанрдың жүрегің соқтыратын, шыыршық атқан тартыс сонда ғана туады. Заман рухы, өмір шындығы осындай кескілескен әрекет үстінде адам тағдырларының тоғысуынан көрінеді, жамандық жер жастанып, ізгілік салтанат құрады. Үлгі тұтар жақсыны да, жиренер жат қылықты да көзбен көресіз...[4., 239].

Қ.Мұхамеджанов – қазақ драматургиясының өсіп-өркендеуіне, оның классикалық бағытта дамуына жол сілтеген өнертанушы, сыншы. Оның бұл салада көптеген сын-мақалалар мен ой-толғаныстары, пікірлері көп-ақ. Солардың ішінен драма тіліне, оның сахнадағы көрінісіне, актердың сахнадағы тіл қолданысына, режиссердің тіл мәдениетіне жауапкершілігіне т.б. ой-тұжырымдары мен сындарына көз жүгіртейік. Қ.Мұхамеджановтың көптеген мақалалары қазақ драматургиясының болашақтағы келелі мәселелеріне арналған. Ол көбіне драмалық шығармалардың теориялық жағы мен сахналық қойылымдарын қатар талдап, өзіндік сын-ескертпелерін айтып отырады. Әсіресе шығарма тіліне ерекше назар аударады: «Жақында Байжанов пьесасының соңғы нұсқасын «театр қайта қойғалы жатыр» деп Мәдениет министрлігімен шартқа отырды. Біздің қолымызда шығарманың бастапқы нұсқасы мен соңғы нұсқасы бар. Енді екеуін салыстырып, Байжановтың творчестволық қабілетін айқындау үшін «Әлия Молдағұлова» туралы пьесаға талдау жасап көрейік. ...Ленинград қаласы, 1941 жыл. Оныншы класты бітірген оқушылардың сауық кеші. Перде ашылғанда Қайсар деген жігіт (ол да оныншы класты бітіген) сахнада жалғыз. Әлияны ол жақсы көреді. «Жүрегім жас шыбықтай толқиды» (шамасы жүрегі әрі жіңішке, әрі ұзын болуы керек). «Көңілімде көк мұхит ойнайды (теңудің түрін қараңыз!). «Бір үнсіз тіл сыбырлайды» (сыбырлаудың өзі үн емес пе?) деген елжіреген жүректің сырына тап боламыз. Әлия шығады, бірақ екеуі жарытып ешнәрсе айтпайды. Институтқа түсу әңгіме болады. Қайсар өз сезімін айтайын десе, Әлия беттетпейді. Аздан соң барлық оқушылар сахнаға шығады. Радио сөйлейді, соғыс басталғандығы хабарланады. Енді Әлия елге қайтпақшы болады. Өйткені оған ағасы пропуск алып берген. Осы сәтте майдандағы Қайсардан хат келеді. Әлия газеттен Зояның ерлігі туралы хабар оқиды. «Аяғымды ақау (?) баса жаздапшын, қайтпаймын» дейді ол. Сонан соң снайперлер дайындайтын мектепке түсіп, майданға барады. Үш күн, үш түн аңдып, бір неміс снайперін атып түсіреді. Оны штабқа алып келеді. Жаңа ғана ағаш басынан өлі қарғадай жалп ете қалған неміс снайпері штабқа келгенде ешқандай оқ тимеген, жараланбаған болып шығады. Полк командирінің алдында сайрап қоя береді. Осы кезде ойда жоқта Әлияның сүйген жігіті Қайсар келіп қалады. Әлия қашан шабуыл болады деп асығады да жүреді. Шабуыл басталғанда жауып тұрған оқтан жасқанбай, төбеге шығып уралай жөнеледі. Қардай бораған оқтың бірде бірі Әлияға тимейді. Мұндай ғажайыпнамаға дүниежүзінің әйгілі суайты Мюнхаузен де таңданар еді. Қырғын атыста бірі өліп, бірі жараланып жатқанда Сәрсен деген солдат: «Ат қайда ақбақайдай арты желген,

Қыз қайда қалқатайдай көзі күлген», - деп аңыратып ән салады. Бұл қай қуанышта көтерілген көңілді ән екені автордың өзіне ғана аян шығар. Соңғы картинада Әлия «Өлуге жазса, өле беру керек» деп құдайға мойын ұсынады да, ұрыста қаза табады. Міне, Әлия туралы пьесаның жалпы желісі осы», - деп талдау жасайды [4., 218-219].

Осы пьесаның сахнаға қалай шығып, қалай қойылғаны туралы ол былай деп жазады: «...Арқаусыз жаба тоқи салған, мән, мағына жоқ желбауыз шығарманың дүмбілез бір түрі болатын. Драмалық шығармаға тән тартыс, адам характерін ашатын көркем тілден жұрдай еңбек жас авторға көмек болсын деген кейбір мүсіркеушілер – «игі ниетпен» республикалық жасөспірімдер театрына апарып телінді. Орамсыз тіл, осал жіппен көктелген шикі шығарма жас коллективті көп машақатқа душар етті. Әлияның сахнаға жанды бейнесі емес, сүлдесі ғана шықты» [4., 218].

Сахнада қойылған шығармаға алдымен жауапты оның режиссеры екендігін айта отырып, оның өзіндік міндеттерін саралап көрсетеді. «Сөз әрекетінің керемет күшін терең ұғынып, сезіну үшін, ұлттық тілдің бояуын ұғу үшін сол тілді жете білу керек. Бұл ретте режиссер де тіл ерекшеліктерін тексеретін ғалым болғаны жөн», - дейді. «Режиссер драматургиялық шығарманы біржақты көрмей, оны тұтастай, сахналық тұрғыдан өсіріп, ой көзімен байытып көре білуі керек. Әрбір жазушы драматургтың творчествосының ерекшелігін, оның стилін айқындап алған жөн. Сонда ғана сахналық жақсы шығарма тұмақ». «Сахна өнерінде әсіресе классикалық шығармаларды қоюда режиссер драматург шығармаларының тілін зерттеген жөн. Өйткені біз жоғарыда сөз еткен қоғам тарихы, ғасырдың

идеясы, дәуірдің салты мен әдет-ғұрпы, адамдар характері, психологиясы пьесаларда диалогтар арқылы білінетіні бізге мәлім. Драма тілінің идеялық маңызымен қатар оның эмоциялық қасиеті бар. Ойнайтын актер оның идеялық қасиетімен қатар, эмоциялық күшін де айқын сезінуі тиіс. Соны өзінің бар тынысымен айтуы қажет. Бұны түсіндіру дережиссердің міндеті», - деген ой айтады.

Тіл мәдениетінің нағыз көрініс беретін, жұртшылықты көркем де шешен сөйлеуге баулитын немесе тіл білмеушілікті, сөйлей алмаушылықты әшкерелейтін де сахна және оның актерлері. Өйткені олардың ойнап отырған рөлдері сол залдың көрермендері, сіздер мен біздер. Сондықтан да автор актерлерге мынадай талап қояды: «Актер өнерінің негізгі құралы – сөз. Сахнадағы сөз әрекетінің керемет күшін, интонациясын, қысқасы, сөз бояуын ұғу үшін сол тілді білу керек».

3. Қоғам қайраткері, тіл жанашырының қоғамдағы тілдің мәні мен қызметі, тіл саясаты, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуды қолға алуға байланысты әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары. Қоғам немесе жеке адам тіл дамуына қалай әсер етеді немесе адам тілден нені өзгерте алады деген сұраққа әлеуметтіклингвистика ғылымы жауап береді. Ол тіл екі түрлі жолмен дамиды не қолданыстан шығып жойылады дейді. Бірі -ұйымдастырылмаған (стихиялы) түрде даму не жойылу.Екіншісі - арнайы ұйымдастырылған түрде дамыту не жою. Мұның екіншісі адамның саналы әрекетімен жүзеге асады, оны тіл саясаты деп атаймыз. Адамның саналы әрекеті арқылы тіл дамуын қолға алу алдымен мынадай мәселелерді шешеді: тілге мәртебе беру, әдеби тіл нормасын түзу, стильдер жүйесін жасау, терминологиясын жасау және жүйелеу, әліпби жасау не өзгерту т.б..Осындай тіл дамытуға қатысты мәселелерді Қалтай Мұхамеджанов әр қырынан қарастырған.

Қалтай Мұхамеджанов – өзінің проблемалық мақалаларындақоғамдағы тілдің мәні мен қызметіне байланысты ой, пікір айта білген тұлға. Тіл дамуына қоғамның саналы әрекеті қалай болатынын, оның пайдасы мен зияны туралы әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдар жасай алған. Соның біріншісі - бүгінде қайта қозғалып, қайта қаралып жатқан әліпби мәселесі. «Ақиқатына жүгінейік, аға! атты академик Исмет Кеңесбаевқа жазған ашық хатында: «Ал енді өзіңізге мәлім, жетпіс жылдың ішінде алфавитіміздің үш мәрте өзгеруін қай тарихтың қанасына сыйғызарсыз. О заман да, бұ заман мұндай қиямет қай халықтың басынан өтті екен? Ғасырлар бойы бар қазынамыз араб алфавитімен қағаз көрді. Отызыншы жылдары оны мансұқ етіп, латынға көштік. Он жылдай оны игердік-ау дегенде қазіргіге ауыстық. Сонда бұл халық бір ғасырдың қырық жылында тарихи тамыры үш рет қырқылып, үш рет реанимацияға түскен жоқ па? Осыдан келіп мен мәңгірт болмағанда, кім мәңгірт болады», - деп қазақ жазуының жағдайына алаңдайды [4.,198].

Осы хатта тағы бір әлеуметтік лингвистикалық категория –«ана тілі» ұғымына ұлттық сипаттағы керемет түсінік береді. «Неге «ата тілі» емес, «ана тілі» болғаны қалай? Деген сауалдар да жүретін. Бақсақ, сонау тайпа дәуірлерден күнді көсеумен шығарып, бақанмен батырып, ғұмыр кешкен халық келе-келе салған шаһарлары, көтерген қорғандары моңғол шапқыншылығында талқаны шығып, жермен-жекпен болғасын баяғы көшпелі кебін қайта киіпті. Сонымен жаз айларында Сыр бойы Арқаға, Арқа оңтүстікке беттейді. Атырау мен Алтайдың да тоқайласар жайлауы болыпты. Бел құда, бесік құда, қарсы құда деген әрқилы құдалықтардың неше түрлі рәсімімен келін түсіру салтқа айналыпты. Осылайша Арқаның қызы Сырға, Сырдың қызы Арқаға, Алтайдың қызы Атырауға, Атыраудың қызы Алтайға ерсілі-қарсылы келін болып ұзатылып жатыпты. Бұлардан дүниеге келген сәбидің тілі ананың әлдімен шығыпты. Түстігі мен теріскейі, шығысы мен батысы мыңдаған шақырымды алып жатқан кең байтақ далада дәурен кешкен халықтың тілінде селкеулік болмапты. Сөйтсе еркегі мал бағып, мекен қорғаумен болса, халқының тілі аналардың ақ мейір адал сүтімен жасалыпты. Бұхар мен Жамбылдың, Абай мен Махамбеттің тілдерінде япырай бұл қалай дейтін жік-шекара болмауы да аналарымыздың құдіреті екен [4., 198]

Осымен сондай-ақ қазақ тілінің диалектіге бөлінбейтін біртұтастығы айтылып, оның тазалығы, пәктігі ана құдіретімен байланыстырылады. Қ.Мұхамеджанов тілдің маңызы мен мәні туралы былай дейді: «...қай халықтың тілі болмасын, өзі болсын қилы замандарды басынан кешкен. Тіл құдайыңнан да, дінніңнен де дүниеге бұрын келді. Мекен-тұрағынан ауғанда да халықтың арқалап кетер жалғыз байлығы, жалғыз қазынасы – тілі. Тілінен айырылған халық адамзат тарихының кемесінен, уақыт назарынан тыс қалады. Оның рухани қазынасы да, тарихы да ешкімге керек болмайды»[4., 198-199].

«Ақиқатқа жүгінейік, аға» атты академик І.Кеңесбаевқа жазған ашық хаты Қалтай ағаның тіл мәселесіндегі жан айқайы екенін көреміз. Бұл кезінде (1989 жылы) орыс тіліне де мемлекеттік мәртебе беруіміз керек деп қыңыр тартып, қиғаш кеткен қазақ тілінің маманы, белгілі академикке ашына жазған хаты болатын. Онда ол: «Сәл саңылауы бар адамға бір ғана этникалық қауымға қызмет етуге шамасы келетін қазақ тілінің орыс тіліне қауіп тудырып отыр деуі – күнді алақанмен жауып тастады дегендей әумесер – әнгүдіктің далбасасы. Бұл интернационалдық ынтымақтан гөрі ұлтаралық бірліктің берекесін алып, қайта құру кезеңінің шырқын бұзу ниетіндегілердің кәсібі екендігін түсінуге көп ақылдың керегі жоқ». «Екінші, сіз бен біз сияқтылар бас қамын ойлап, балаларымыздың әуеслесіне бағынсақ, мен де сізді қолдай кетуім мүмкін. Бірақ, қырық процентіңізді шығарып тастағанның өзінде оның ар жағында ата-бабасының мұрасына еге болып, әдебиеті мен мәдениетін өркендетіп отырған төрт миллионнан аса халқымызға не бетімізбен қараймыз», - деуі бүгінгі билік басындағыларға да айтылған сын екендігінде дау жоқ [4.,201].

Мұнан шығатын қорытынды сол, қазақ тілінің бүгінгі ахуалы сол кездің өзінен төмен. Бұл ауыр да болса, шындық. Өйткені сол академиктің көксегеніндей орыс тілінің «мемлекеттенбеген» мәртебесін қолдаушылар оны ресми тіл дәрежесіне көтеріп отыр. Бұл барып тұрған заңсыз әрекет. Біріншіден, бір мемлекет аумағында «мемлекеттік тіл» және «ресми тіл» деген терминдер синоним сөздер ретінде қолданылады. Оған қарасақ, қазақ тілін

мемлекеттік тіл деп те, ресми тіл деп те айтуға құқылымыз. Екіншіден, Қазақстан – бір ұлтқа, яғни қазақ ұлтына басымдылық берілген унитарлық мемлекет. Сондықтан да екі тілге бірдей мәртебе беру заңсыздық. Екі немесе үш тілге мемлекеттік мәртебе берушілік тәжірибе көрсетіп отырғандай федералдық мемлекеттерге тән. Үшіншіден, біздің конституциямызда да, тіл туралы заңымызда да Қазақстан Республикасының ресми тілі – орыс тілі деп көрсетілмеген, тек оның қолданылу аясы ғана айтылған. Демек, Қазақстанда орыс тілінің ресми тілі екіталай.

Бүгінгі таңда елімізде бәрімізді біріктіретін нақты бір идеология жоқ деп жүрміз. Мұндай идеология бар, ол – тіл. Бұл жөнінде де Қалтай ағаның керемет ойлары бар. Бұл оның «Идеология – тіл» атты мақаласында айтылады.

Қорытынды. Сөз соңында Қалтай ағаның мынадай бір керемет шешендік сөздеріне көңіл аударайық: Ой-жігердің өртімен кеткен Шоқан, ереуіл мен егеулі найзаға шақырған жыр дауылы Махамбет, кісенді ашқанымен қуғыннан құтыла алмаған Құрманғазы, жартастан жаңғырық естіп жаралы жүрекке жай таппай, күңірене сыр шерткен Абай, әуеніне аспандағы құс айналған Біржан мен Ақан осылардың бәрі елім деп еміреніп өтсе де, мезгілінде мерекелі мүшел тойын өткізу былай тұрсын, бас бостандығы мен ой азаттығының өзіне зар-зәру болып кетті. Бірақ олардың арманын арқалап халық қалды. «...Қазақ топырағы қашан да талантқа тапшы болып көрмепті. Біз білетін тарихта қазақ өнерінің бұлағы таяз тартқан кезең болды дегенді есіткен де, көрген де емеспіз. Сондықтан да болар, өнер атаулының өктем талант иелерін ту тұтып төбесіне ұстау оның әлімсақтан бергі ата дәстүріне айналған. Жаңа заман, жаңа уақыт, жаңа қауым бабалардың сол бір қасиетті үрдісінің ізін жоғалтпады, қайта ол дәстүрдің бұрынғыдан да гөрі салтанатын асырды» деген сөздерін бүгін Қалтай ағаның өзіне айтамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Айтматов Ш. Менің Қалтай досым // Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1-т. Пьесалар. Сахна сазы. Кинофильмдер туралы. – Алматы, Атамұра, 1998. – 320 бет.).

2 Тәжібаев Ә. Менің інім // Саңлақ. Қалтай Мұхамеджанов туралы естеліктер. – Алматы, Атамұра, 2004. – 280 бет.

3 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 2-т. Пьесалар. Портреттер. Өнер жайлы ойлар.– Алматы, Атамұра, 1998. – 320 бет.

4 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 3-т. Ой-толғаныстар, сұхбаттар, қолжазбалар. – Алматы, Атамұра, 1998. - 416 бет.

Reference:

1. Aitmatov S. Meniñ Qaltai dosym // Mūhamejanov Q. Tañdamaly şyğarmalar. Üş tomdyq. 1-t. Pesalar. Sahna sazy. Kinofilmder turaly. – Almaty, Atamūra, 1998. – 320 bet.).

2. Täjibaev Ä. Meniñ inim // Sañlaq. Qaltai Mūhamejanov turaly estelikter. – Almaty, Atamūra, 2004. – 280 bet.

3. Mūhamejanov Q. Tañdamaly şyğarmalar. Üş tomdyq. 2-t. Pesalar. Portretter. Öner jaily oilar.– Almaty, Atamūra, 1998. – 320 bet.

4. Mūhamejanov Q. Tañdamaly şyğarmalar. Üş tomdyq. 3-t. Oi-tolğanystar, sühbattar, qoljazbalar. – Almaty, Atamūra, 1998. - 416 bet.

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.02>

Абдирасилова Г.Қ.,¹ Беркутбаева М.З.²

^{1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

СӨЗ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Сөз мәдениетінің негізі –тілдік норма. Сөз мәдениеті дегеніміз – «тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы,-дейді ғалым М.Балақаев. Демек, ғалым сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді есерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру қажет деген талап қойып отыр.

Қазақ тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту нормасы. Жазу және сөйлеу мәдениетінің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы орны және оның орфографиялық ережелерді жүйелеу мәселелерімен байланысы қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттеліп келеді. Сөйлеу мәдениетін ұлттық мүдде ретінде тану, сөз мәдениетіне әлеуметтік көзқарасты қалыптастыру, сөз мәдениетін әлеуметтік ғылымдар мен ұлттық мәдениеттің ең басты тірегі ретінде бағалау, сөз мәдениетін ұлт мәдениетімен қатар насихаттау негізінде тіл мәдениеті дамиды.